

Čovjek u vrijeme zaraze ili o ponovljivosti pojava i nepromjenjivosti shvaćanja svijeta (izvještaji odabranih srednjovjekovnih južnoslavenskih mikrotekstova)

Razmatranja o čovjeku i svijetu uvijek će sadržavati određene očiglednosti i ponavljanja, dok će se u rudimentima i repeticijskim otkrivanjima neprekinutost, nepromjenjivost, ponovljivost pojava i situacija, univerzalnost stavova i zajedništvo percepcija te predodžbi. Neovisno o mjestu i vremenu, razini civilizacijskog razvoja, društveno-kulturnim promjenama, čovjek se u svojoj biti čini nepromjenjiv, jer kroz stoljeća iskazuje trajnu istovjetnu mentalnu, emotivnu, reaktivnu konstrukciju. Od samoga početka poduzima manje ili više uspješne pokušaje pripitomljavanja stvarnosti koja ga okružuje, nastoji razumjeti vlastiti položaj i na neki način unaprijed predodređenu ulogu, zauzimajući stav prema tome što je prepoznato, pripitomljeno i tome što je nepoznato i tajanstveno te često izaziva divljenje i stravu. Bez obzira na prostor i vrijeme, ovo utvrđivanje identiteta sebe i svijeta permanentno prati ista *numinozna* napetost čiji raspon određuju kategorije groze i fascinacije ili naprosto iskustvo *mysterium tremendum et fascinans* (Otto, 1968). Čovjek traje u svojstvenoj nepromjenjivosti i ponovljivosti svijeta, vođen krajnjim emocijama doživljava okruženje gotovo ekvivalentno i oduvijek iskazuje jednaku predilekciju za relativnu stabilizaciju vlastitog stanja i položaja, za shvaćanje providnosti i doživljavanje nečega zaslužnoga – lošega ili dobrog, a samim time za zauzimanje stava prema nastalim sudbonosnim događajima, nenajavljenima – očekivanim, s mukom prihvaćenima – s pokorom primanim.

Čovjek neprestano postoji kao religiozno biće (*homo religiosus*) ili biće koje vjeruje u nekoga (u bitak, božanstvo, Boga) ili u nešto (bitak, ideju, sustav vrijednosti, vremensku prognozu) ili biće koje naprosto poriče bilo kakvo vjerovanje (v. Eco, 1998: 13). No bilo kako bilo, čovjek je još od najdavnijih do današnjih vremena religiozan – “unutarnje”, tj. u personalnom odnosu prema predmetu obožavanja, ili “vanjski”, bez osobnog odnosa prema predmetu adoracije (Glaz, 2017: 43–51) – dakle sklon je ili čak predisponiran za opažanje stvarnosti prema matrici

sacrum i profanum (v. Eliade, 1996), koja je u njemu duboko uvriježena, odnosno predstavlja njegov supstancijalni azimut. Ova shema predstavlja neprenosiv i stalan element strukture svijesti čovjeka koji, stalno i neovisno o povijesnoj, civilizacijskoj, kulturno-društvenoj uvjetovanosti, ostaje religiozno biće:

Čovjek je *homo religiosus* jer je *homo sapiens*, *animal rationale*, odnosno sposoban je za spoznavanje i shvaćanje stvarnosti kojom je okružen te svog položaja u njoj, svog načina postojanja koji određuje bitne trenutke njegove egzistencije, a kao posljedicu i njegove sudbine. Osnovna sposobnost “čitanja stvarnosti”, njezina elementarnog shvaćanja, pripada svakom čovjeku, na svakom stupnju kulture, spontano se rodi u spoznajnom dodiru čovjeka sa stvarnošću. (Zdybicka, 1989–1990: 245)

Ova vještina “čitanja stvarnosti” je prvobitna predilekcija oblikovana na temelju dvojakog antropološkog modela čija je determinanta vjera ili jednostavno vjerovanje u nekoga ili nešto; to je vjekovni instrumentarij i dokaz nepromjenjivosti opažanja svijeta kao vidljivog i nevidljivog, stvarnog i predodređenog; to je na kraju jednostavno odslikavanje trajno simboličkog mentaliteta čovjeka. Simbolički karakter spoznavanja, shvaćanja, interpretiranja svijeta obično se i na neki način nesvjesno pripisuje davnom čovjeku, no ipak bi se svaki put trebao zapitati – je li karakterističan samo za njega? Je li suvremeni čovjek potpuno lišen ovog simbolizma, nije li sličan srednjovjekovnom čovjeku koji živi u šumi simbola, zar ne percipira ni ne interpretira svijet po znakovima i stvarima? Može se reći da je, unatoč razvitku, civilizacijskom napretku i društveno-kulturnim promjenama u sasvim nemaloj mjeri, on mentalni nasljednik minulih stoljeća, postoji u svijetu istih cikličkih ponavljanja, suočava se sa sličnim krajnjim emocijama, još uvijek je talac istih obrazaca i antitetičkih kategorija. Ova sličnost čovjeka nekad i danas, čini se, dolazi do izražaja naročito u izvanrednom vremenu ili stanju koje je posebno strašno, nestabilno, nesigurno i u kojem se na neki način makinalno aktiviraju ira-

cionalne i imaginacijske rezerve koje, kako se čini, zahtijevaju egzegezu višeg reda, tj. poimanje upravo na simboličkoj razini. U prošlosti i sadašnjosti svijet se dakle ukazuje kako na fascinantan, tako i na zastrašujuć način, uslijed čega je čovjek “neprestano zauzet čitanjem znakova” (Le Goff, 2000: 45) i perceptivno balansira između *signa* i *res*, između onoga što je za njega pojmljivo i onoga što je skriveno, nevidljivo, premda zaista stvarno.

Shema *sacrum* i *profanum*, kategorije vidljivosti i nevidljivosti, realnosti i natprirodnosti izazivaju dojam da su izvanvremenske, na različite načine signiraju i opterećuju svijest *homo religiosus*, izazivaju emocije, evociraju predodžbe, iznuđuju određene interpretacije i egzegze. Do njihova svojstvenog preveličavanja dolazi, međutim, u teškim vremenima, koja se ipak ciklično ponavljaju u povijesti čovječanstva, barem prilikom nepovoljnih prirodnih pojava, tragičnih događaja ili strašnih epidemija. Upravo u vrijeme zaraze koja se može shvaćati doslovno ili metaforički, čovjek gubi uvježbanu ravnotežu, a vođen krajnjim emocijama, aktivira ne toliko racionalni, koliko iracionalni i imaginacijski potencijal. Razmišljajući u slikama, otkriva sebi svojstveni simbolički mentalitet, istodobno iskazuje posebnu predispoziciju, to jest simboličku maštu koja predstavlja instrument opažanja i upoznavanja skrivene stvarnosti, moć pridavanja i čitanja značenja (v. Durand, 1986). Kako se čini, ovaj je simbolički instrumentarij trajan, što obično potvrđuje vrijeme velike krize u kojem slijedi oslobađanje istih, odnosno sličnih emocija, do izražaja dolaze nepromjenjivi strahovi i opsije, osim što su nešto drugačije interpretirani (Nodl, 2019: 10). Da potpuno ne poistovjetimo čovjeka iz prošlosti s onim iz suvremenosti, može se govoriti o mnogim paralelama psihokulturnog i psihodruštvenog karaktera:

stanje kolektivnog duha ispunjeno osjećajima nesigurnosti, koje određuje kako suvremenog čovjeka koji je ugrožen problemima svagdašnjice (...) tako i srednjovjekovnoga koji živi u strahu od svagdašnjih i eshatoloških opasnosti i koji uznemireno iščekuje smak svijeta i vlastiti sud, ističe se neobičnom sličnošću. Ova analogija čini se utemeljena također na prostoru osjećaja dekadencije srednjovjekovnih i suvremenih ljudi. (Regiewicz, 2017: 478; v. Bierdiajew, 2019; Eco, 1986: 58–85; Eco, 1998: 74–101)

U čovjekov mentalitet i maštu duboko je ukorijenjen strah, u principu uvriježen je dugačak niz strahova kako realnog, tako i natprirodnog podrijetla. Može se čak reći da on čini vrstu prizme kroz koju ljudsko biće čita stvarnost kroz stoljeća, štoviše čini se da je taj popis nepromjenjiv i još uvijek aktualan. Upravo ova suvremenost u principu dijeli opsije srednjeg vijeka u sličnom, ako ne i u istom opsegu, svrstavajući ih kao i ranije kada su

jedne bile u nekom smislu stalne, povezane s određenom tehničkom razinom i s umnom opremom koja

je toj razini odgovarala: strah od morâ, zvijezda, proćanstava, košmara itd. Druge su bile gotovo cikličke, vraćale su se povremeno zajedno s kugom, glađu, porastom poreza i prolaženjem vojske. Stalne strahove uglavnom su dijelili pojedinci koji su pripadali svim društvenim kategorijama (...) ciklični strahovi mogli su ili obuhvatiti cijelo stanovništvo (prilikom zaraze) ili pogoditi jedino siromahe, kao primjerice u slučaju pošasti gladi. (Delumeau, 1986: 26)

Dakle, neovisno o vremenu i prostoru, strah, osjećaj krajnosti ili čak vjerovanje u katastrofu koja se neprestano približava, predstavlja određenu konstantu, koja jača kad ponovo dolazi zloslutno i mračno doba, primjerice za vrijeme takozvane kužne apokalipse ili prilikom drugih isto tako tragičnih, smrtonosnih događaja i pojava. Dakle, čovjek iz davnina i čovjek današnjice su jedan drugome bliski, dok je svijet ponovljiv; pravadan je ovaj “prostor straha” koji je civilizacija nastanila i koji još uvijek nastanjuje “bolesnim priviđenjima” (Delumeau, 1986: 26). Čovjek iskazuje fantazmagorične sklonosti obično pred licem vidljive i nevidljive opasnosti, velikog i omanjeg neprijatelja, s krunom ili bez krune.

Odvajkada, da ne spominjemo suvremenost, a kamoli sadašnjost dugotrajnije obilježenu bolešću, zaraza je u cijelom svom polisemantičkom opsegu bila pojava koja zanima i zabrinjava, pojam o kojem se široko raspravljalo, koji se analiziralo i opisivalo (v. Rudolf, 2019). Gotovo oduvijek predstavljala je fascinantan i strašan predmet filozofske, teološke, povijesne, kulturne, društvene refleksije; pojavljivala se kao tema i motiv u mnogim književnim djelima te mnogobrojnim ostalim umjetničkim ostvarenjima. S obzirom na svoju cikličku pojavnost u povijesti čovječanstva, a samim time i mnogostrukost izvedbi, projekcija ili personifikacija u kulturnoj tradiciji, može se čak govoriti o oblikovanom “diskursu zaraze” (Gilman, 2009: 3), “naraciji epidemije” (Wald, 2008: 2–4) ili “diskursu obilježenom bolešću / maladičnom diskursu” (Szubert, 2019: 17–35), u kojem vodeću ulogu igraju predodžbe, slike, emocije, priviđenja, to jest široko shvaćene fantazme (v. Janion, 2006: 6; Rudolf, 2019: 28). Ove

fantazme zasnovane oko epidemije nastaju uslijed kolektivnog iskustva, društvenog dogovora ili čuvaju životnost dugo nakon što nestane izvor njihova nastanka. Kolektivne predodžbe o epidemiji, odnosno fantazmatsko kulturno pamćenje o njoj, sačuvane su u tekstovima. (Rudolf, 2019: 28)

Ovdje treba dodati da se pamćenje o zarazi, shvaćeno i uokvireno i doslovno i metaforički, transmitira kroz raznolika djela, a posebno uz posredništvo književnog teksta koji, dok se često

naizgled fokusira na pojedinačne peripetije omanjeg broja likova, u biti pokazuje borbu sa svijetom kulture i prirode, otkriva potencijalne kulturne reakcije za opisane pojave, otkriva nepodudarnosti između restriktivnosti kulturnih pravila i slobode pojedinačnih

ponašanja. Dok pokazuje tipične ili krajnje stavove, uvijek predstavlja neki oblik opisa onoga što kulturu stvara ili onoga što je ograničava. (Kosowska, 2003: 35)

Čovjekov stav prema opasnostima, a prvenstveno prema zarazi – pomoru – kataklizmi, transmitira se ili potvrđuje među ostalim i putem književnog teksta, ukazuje se ipak kao standardni i/ili istodobno kao krajnji i neobičan; iznad svega opterećen je temeljnim kategorijama ili afektivnim stanjima. Povrh toga, u teškim, tragičnim, smrtonosnim vremenima književno djelo počinje igrati ulogu “naracijskog izvora, još jednog dokumenta koji pripada konkretnom razdoblju” (Rudolf, 2019: 19) i samim time se uklapa u određeni – u slučaju zaraze – diskurs obilježen bolešću, koji je

zbroj društvenih konteksta i značenja (...) predstavlja savršen popis emocija, dojmova, raspoloženja, strahova i bojazni povezanih s bolešću i njezinim doživljavanjem, stvarnim ili potencijalnim, vlastitim ili tuđim. (Szubert, 2019: 19)

Isto je u književnih tekstova iz razdoblja srednjeg vijeka, koji zastupaju kako velike tako i omanje vrste i forme; kod djela koja su svjedočanstvo događaja, iskustava, raspoloženja i kolektivnih predodžbi, dakle čine naracijske izvore i u tome su svojstveni popisi svakakvih zaraza. Kao takvi pokazuju se između ostalog srednjovjekovni slavenski mikrotekstovi (u tome i južnoslavenski predstavnici vrste) koji više puta predstavljaju zapis povijesne kulturne i prirodoslovne stvarnosti, a istodobno čine upravo zbroj konteksta i značenja. Riječ je o mnogim kratkim formama ili književnim minijaturama smještenima na rubovima ili završnim stranicama rukopisa, rukopisnih i starih tiskanih knjiga koji su općenito nazivani kolofonima, marginalijama, bilješkama, zapisima, supskripcijama, anagrafima itd. Primarno su to prateći, marginalni tekstovi s podređenom funkcijom prema osnovnom djelu (najčešće liturgijskog sadržaja, iako ne samo takvoga), ali sekundarno, s obzirom na strukturu, ukupnost stalnih karakteristika, tematski supstrat i komunikacijsko-deskriptivne strategije, mogu se smatrati posebnim, samostalnim, nerijetko vrlo dobrim književnim (mikro)tekstovima.

Unatoč tome što ova književna mini-djela nisu prečesto bila predmet temeljne znanstvene refleksije, ipak postoje neki prijedlozi za njihovo uvažavanje (v. Ђоровић, 1910; Ђоровић, 1938; Ђирковић, Михаљчић, 1999: 217–219; Михаљчић, 2001: 87–105; Трифуновић, 1990: 78–91), a dostupna je i relativno velika zbirka izvornih edicija u obliku antologije ili izdanja u okviru većih izbora književnih djela (v. npr. Стојановић, 1902; Стојановић, 1903; Стојановић, 1905; Стојановић, 1923; Стојановић, 1925; Стојановић, 1926; Петковић, 1923; Радојчић, 1960; Панић Суреп, 1959; Трифуновић, 1962; Павић, 1986; Момировић, 1993; Момировић, 1995; Шекуларац, 1996; , 1994; Štefanić, 1960; Badurina, 1992; Dürriegl, Fatović-Ferenčić,

1999; Христова, Караджова, Узунова, 2003; Христова, Караджова, Узунова, 2004; Petrov, 2015). Jedna od promišljenijih istraživačkih ideja u tom pogledu, kojoj su uostalom prethodile temeljne eksploracije i analize, klasifikacija je mikrotekstova prema strukturalno-opisnom kriteriju koja izdvaja sažete / potvrđujuće te opširne / opisne forme (Ђоровић, 1910: 4). O prvom tipu mini-teksta, u principu kolofonu (informacija o tome kakvu je knjigu tko, na čiju naredbu, gdje i kada prepisao), može se raspravljati kao o svojstvenoj osnovici svih marginalija, jer u većini mikrotekstova, koji su naracijski opširniji, on je stalan, središnji i gotovo obligatoran. Upravo se oko njega koncentriraju ostali konstruktivno-slikovni ili opisni elementi. Obično im prethodi vješta invocacija prema Bogu, Svetom Trojstvu ili inicijalna svečana fraza u čast Boga, Svetog Trojstva, Bogorodice, katkad također općekršćanskih, pa čak i lokalnih svetaca. Ali zato se odmah nakon njega u mnogim slučajevima pojavljuje opisivanje tadašnjeg svijeta, za zajednicu važnih povijesnih činjenica, kulturnih artefakata, društvenih događaja, prirodnih pojava – stvarnih ili izvanrednih itd. Kao konac koji krase cijelu naraciju dolazi ili molitveno-zahvalna formula, obično doksologijskog karaktera, ili interdiktivna formula.

Vrijedi dakle ponoviti da kratke književne forme, koje su vidljive na marginama mnogih manuskripta i starih tiskanih knjiga, ne igraju isključivo standardnu ulogu kolofona, postraničnih napomena kodikološkog ili paleografskog značenja, nego su često samostalna – posebna, visoko umjetnička ostvarenja vrste i slikovita – opisna svjedočanstva povijesti, vremena i sudbine određene zajednice. Više puta u njima se mogu vidjeti dokazi za nepromjenjivost određenog uzorka percepcije i načina opisivanja stvarnosti, ali i za komunikativnost i trajnost modela kulture, rukopisne i književne tradicije. Specifična izdvojenost, odnosno svojevrsna formalno-idejna autonomija mikrotekstova – postraničnih književnih izjava – ne isključuje njihovu osnovnu funkciju jer prema glavnim djelima ostaju pak i dalje u podređenoj relaciji. Primarno donose ključne informacije o samoj knjizi, vremenu i mjestu njezina nastanka, o podrijetlu, kopistima i fundatorima; dok sekundarno uz pomoć mnogih univerzalnih motiva, epiteta, maštovitih shema, formula i fraza sastavljenih u uređenu i opisnu cjelinu, komuniciraju i oslikavaju određenu stvarnost, prenose i pokazuju obvezujući aksionormativni poredak, a često izražavaju i kolektivne te individualne stavove, emocije, težnje i predodžbe. Kao takve, treba ih se smatrati ne samo nositeljima kulturno-društvenih uzoraka i ideja, nego i svojstvenim komunikacijskim medijima, čije se funkcije mogu definirati pomoću konkretnih modela komunikacije kao što su: model transmisije informacija – prijenosa značenja, ritualni ili ekspresivni model – pokazivanja i zastupanja vjerovanja, uvjerenja, imaginacija zajednice, model recepcije – preferencijalnog kodiranja sadržaja itd. (v. npr. Goban-Klas, 2002; Wendland, 2014).

Ti mikrotekstovi mogu se također razmatrati kao intencionalna i prospektivna svjedočanstva koja su ostala u ime čuvanja znanja o tadašnjoj, nerijetko kompliciranoj, teškoj ili čak tragičnoj stvarnosti, što uostalom potvrđuje dosta visoka frekvencija i specifičnost same inicijalne formule: “kako bi se znalo kako...”, “kako bi se znalo kada...”, “kako bi se znalo tko...” i sl. Mikrotekstne prezentacije stvarnosti, ekspozicije povijesnih i političkih događaja, vjerskih, kulturnih, društvenih situacija i prirodnih pojava, epidemijskih slučajeva i dr., imaju ne samo vrijednost transmisivnosti, koja omogućuje prijenos konkretne informacije, nego i interpretativno-egzegetsku vrijednost, sukladno čemu se pojavljuju kao artikulacija sudova i predodžbi, a samim time kao svojstvena kodifikacija značenja. Ove naracije dolaze barem u dvjema varijantama, naime kao relacije koje potvrđuju i koje su prilično skromne u strukturalno-sadržajnom smislu te kao opširne naracijsko-idejne konstrukcije koje nerijetko čine slikovite opise.

Mikrotekstni opis odnosi se gotovo na sve sfere života zajednice, odražavajući njezin stav, odnos prema stvarnosti, doživljavanje i zauzimanje stava prema svijetu prirode i kulture, pogotovo u teškim situacijama kakve su bile svakakve zaraze, pomori, kataklizme, ali i pošasti neprijateljskih snaga. Tema zaraze pojavljivala se u tim minijaturnim tekstovima više puta, i to u doslovnom smislu, kao oznaka bolesti ljudi i životinja, te metaforično, kao signatura svih vrsta nesreća stvarnog i natprirodnog podrijetla. Katastrofa se bilježila na razne načine, različito je bila opisivana – upravo kao zaraza, ali i okrutna pošast, golem pomor ili grozna kuga, nerijetko je bila prikazivana na pozadini povijesnih događaja, obično je ovjekovječena kao iskustvo zajednice, nešto rjeđe kao individualni slučaj. Sva ta svjedočanstva čine kulturnu i jezičnu sliku svijeta koju uvijek treba shvaćati kao neku interpretaciju stvarnosti u obliku određenja, sudova o svijetu, ljudima, stvarima i događajima; interpretaciju subjektivnog i konceptualizacijskog karaktera prema stvarnosti te interpretaciju intersubjektivnog karaktera, dakle takvu koja udružuje ljude u određenom društveno-kulturnom krugu i koja čini od njih zajedništvo misli, emocija, vrijednosti (Bartmiński, 2010: 155–178). Ta kulturna i jezična slika svijeta izrazito je pak obilježena bojazni, izvire iz nje kolektivni strah izazvan masovnošću, naglošću, neočekivanim napadom nesreće koja je poistovjećivana s vidljivim i nevidljivim zlom, koja se također smatra posljedicom ljudskih djela, davnije obično Božjom voljom. Štoviše, zaraza se višekratno prikazivala u kontekstu tragičnih povijesnih događaja – juriša, pohoda ili pogroma; pored toga povezivala se i s drugim negativnim pojavama – prirodnim kataklizmama, nerodicom i glađu. U mnogim svjedočanstvima naglašava se upravo zloslutni i rapidni karakter zaraze, osim usputnih bilješki o njezinu pojavljivanju – “bila je”, “došla je”, često je riječ o tome da je užasna bolest – “pogodila”, “mučila”, “harala”, “ubila”, “po-

morila” i sl. Svi ti nazivi, koji odražavaju napetost autora tih zapisa, često izravnih svjedoka dramatičnih događaja, karakteristični su kako za sažete/potvrđujuće, tako i za opširne/opisne mikrotekstove. Pritom u izvještajima transmisivnog tipa, tj. u gotovo telegrafskim prijenosima informacija, oni dodatno jačaju izjave ili čak predstavljaju vrstu eksplikacije koja donekle zamjenjuje opis. Te davne kratke izjave smještene na marginama knjiga nevjerojatno podsjećaju na današnje sažete komentare vidljive primjerice na informativnim trakama televizijskih servisa ili u naslovima dnevnih listova. U oba slučaja poruke trebaju prenositi objektivne spoznaje, ali i sugestivno utjecati na primatelja, dakle obavještavati i dokumentirati, ali i izazivati emocije i evocirati predodžbe o usko kodiranim značenjima. Slično suvremenima, srednjovjekovne mikrotekstne predaje o zarazi sadrže ključne podatke, bilježe naime činjenicu – datum/godinu – mjesto njezina pojavljivanja, imaju sažeti oblik i odlikuje ih određena – manja ili veća – ekspresivnost. Slično rubu današnjeg televizijskog zaslona, na marginama davnih rukopisa, rukopisnih ili starih tiskanih knjiga nalaze se dakle obavijesti tipa:

Godine 7048. [1540, op. a.] bio je pomor ovaca na Šar Planini i u svim planinama; Godine 7067. [1559] bio je veliki pomor svugdje užasan; Godine 7113. bio je pomor u cijeloj zemlji; 6233. godine od stvaranja [svijeta], a 1723. od Kristova rođenja, te je godine bio teški pomor u Pirotu; Kuga je bila 1738. [godine]; Neka se zna kada je bila zaraza u Slavoniji 1739. godine. Mnogo je duša pomrlo; [Godine] 1738. i 1739. bila je zaraza, zvana kugom, u cijeloj srpskoj zemlji; A godine 1746. došla je zaraza na volove i krave i telad i druge; 1738. [godine], mjeseca rujna, počela je harati okrutna zaraza u Peći, i pomrlo je mnogo pobožnih kršćana; 1763. godine u Bosni je bila zaraza i pomorila je u bezbroju turske gradine i kršćanske četvrti i sela; Neka se zna kada je udario astaluk¹, morio je Bosnu i Hercegovinu, Urumenliju i Skenderiju i Šumadiju, rapidno. (Љ. Стојановић 1902: 499, 603, 948; Љ. Стојановић 1903: 2418, 2755; Љ. Стојановић 1925: 7779, 7758, 7759; Љ. Стојановић 1905: 5787; Љ. Стојановић 1903: 3226, 3941)²

Osim ovih analogija koje se same nameću, davne bilješke nešto se razlikuju od suvremenih, prije svega drugačija je njihova operativna funkcija, dakle nisu tekući zapis, nego je njihova zadaća ovjekovječiti događaj; ne sadrže statističke podatke, premda donekle pokazuju opseg problema putem odabira izraza i epiteta ili pokazivanjem rasprostranjenosti, tj. područja pogođenog epidemijom. A uz takvu kombinaciju poruka iz međusobno udaljenih stoljeća vrijedi obratiti pažnju na jednu sitnu nijansu, naime na odsutnost –

¹ Astaluk je turski naziv za zarazu.

² U bibliografskom zapisu nakon datuma izdavanja nalaze se brojevi mikrotekstova sukladno izdavačkom originalu. Tekstovi su prevedeni sa crkvenoslavenskog na hrvatski jezik.

tipičnu za mentalitet davnog čovjeka – razlikovanja između zaraze, koja pogađa njega samoga, i pomora živog inventara koji je u njegovu vlasništvu. Nadalje, iako su u davnom sintaktičko-semantičkom repertoaru postojali konkretizirani nazivi kao što je kuga, koja je bila rezervirana za ljudske bolesti, ipak je znatno češće u uporabi bio naziv: pomor koji se koristio kao oznaka svakakvih zaraznih bolesti i isticao dramu nagle smrti. Imalo je također široko, preneseno značenje i denotiralo svakakve nesreće, usput otkrivajući emotivni odnos čovjeka minulih stoljeća, njegovu zabrinutost, strepnju, bol, patnju, muku i sl. (v. Marczevska, 2019: 259–274). Štoviše, epidemija koja je mučila njega samoga ili njegov živi inventar razmatrala se u istim kategorijama, jednako je djelovala kao Božja kazna poslana za grijeh. Dakle, davni je čovjek sve pošasti doživljavao realno i metafizički.

Iskustvo zaraze, kako davnije, tako i današnje, ima dimenziju realnosti i izvanrednosti, štoviše ima ne samo kolektivni i javni karakter, nego i individualni i privatni. Čini se da davnije individualna kob, pojedinačni slučaj bolesti i smrti, nije bila od većeg značenja, a nesreće su se pamtile isključivo po njihovu masovnom, općem opsegu, dok su se usput dodavale eksplikacije na temu sudbine cijelog čovječanstva. Ali iako prevladavaju svjedočanstva o kolektivnom bolovanju i umiranju, na stranicama mnogih tekstova ipak možemo naći opise ili napomene o individualnim slučajevima. Slično stoje stvari s južnoslavenskim mikrotekstovima koji većinom pričaju o povijesti i sudbini zajednice, ali se uz to u njima često pojavljuju informacije o pojedinačnim ljudskim tragedijama. Bilješke te vrste dosta su lapidarne, a po svojoj funkciji pripadaju negdje između memoarskih i epitafskih zapisa, između javne obavijesti i privatne uspomene. Obavještavaju o smrti, u vrijeme i zbog zaraze, rodbine i svojte, ali i znamenitih ličnosti – vođa i hijerarha. Vrijedi naglasiti da te napomene ne odlikuje neki veliki emotivni naboj, zbog čega donekle predstavljaju dokaz za svojstveno ublažavanje izvještaja o zarazi/smrti ili za njezino kulturno-jezično pripitomljivanje. Gotovo svaki put riječ je o tome da je netko “otišao u vječnost”, što se može jednostavno smatrati implementacijom izražajne šablone, ali je moguće također otkriti dublje slojeve poruke, smatrajući je svojstvenom predodžbenom konstrukcijom koja sadrži idejni koncept ovoga i onoga svijeta; zle, ispunjene patnjom, užasne zemaljske stvarnosti (*locus horridus*) i dobre, oslobođene pošasti, ugodne vječnosti (*locus amoenus*). Dakle, sažete u riječima, mikrotekstne predaje transmitiraju informacije i pokazuju kodirana značenja, a kao nevelike forme predstavljaju zarazu kao problem velikog opsega na ovakav način:

I godine 1710. bila je okrutna zaraza, i tada je otišao u vječnost moj sin Andrea i dvije kćeri: Sara i Sanda; 1738. [godine], mjeseca rujna, počela je harati okrutna zaraza u Peći, i pomrlo je mnogo pobožnih kršćana, tako je i moj roditelj otišao u vječnost 1739. [godine],

mjeseca kolovoza 27. dana, neka ostane u vječnom sjećanju; I tada je otišao u vječnost pop Ignacije zbog zaraze, i tri sina i popadija; I te jeseni otišao je u vječnost Grk Janko zbog astaluka, i otišao je u vječnost [također] Mihailo Dragosavljević; Zbog tog astaluka otišao je u vječnost čestit i bogobojazan i ponizan mitropolit, hercegovački gospodin Jeremije 1815. [godine] u manastiru Žitomislje, u blizini šehar-Mostara³, da ostane u vječnom sjećanju, u blagdan najviših Apostola Petra i Pavla. (Љ. Стојановић 1903: 2233; Љ. Стојановић 1905: 5787; Љ. Стојановић 1903: 3227, 3228, 3942)

Opremljen upravo takvom, a ne drugačijom bazom znanja o svijetu i pravilima prirode, da ne spominjemo razinu medicinske svijesti, nadasve pak kao “unutarnje religiozan”, davni čovjek doživljavao je kužnu stvarnost mnogo intenzivnije nego njegov suvremeni nasljednik više “vanjske” religioznosti (v. Glaz, 2017: 43–51). Ipak, unatoč razlikama u rasponu emotivnog opažanja opasnosti, koja je ipak nevidljiva, a samim time još više zabrinjavajuća, čovjek i nekad i danas misli i osjeća slično, aporijski, te konačno traži i nalazi odgovore ne na području znanstvene empirije, nego u natprirodnoj, sakralnoj sferi. Ova sfera od uvijek je označivana pomoću simbola, svojstvenih “epifanija tajne” (Durand, 1986: 24), doživljava se *numinozno*, a treba se dodati da je “široko poimano iskustvo *sacruma* u kulturi – (...) prirodno okruženje fenomena zaraze” (Sznajderman, 1994: 5). U ovaj doživljaj *sacruma* duboko je ukorijenjen *mysterium tremendum* (zastrašujuća tajna), dakle jedan od dvaju temeljnih načina proživljavanja božanstvenosti, natprirodne sile; jedan od načina doživljavanja moći (Sznajderman, 1994: 13; v. Leeuw, 1978: 457). Ova moć, koja narušava ili odgađa važenje svjetskog poretka, bila je i dalje shvaćana u kategoriji kazne za grijeh. Posljedice čovjekovih djela, nekad poimane kao Božja volja, i dan danas se, u svojstvenoj nemoćnosti i činovima nagovaranja, tumače putem pozivanja na neku natprirodnu silu, primjerice na snagu prirode koja vraća ljudima zlo za zlo koje su nanijeli.

Dakle, zaraza, pošast, kataklizma su univerzalne i stalne eksplikacije, jer čovjek i prošlosti i sadašnjosti pokušava na sličan način protumačiti uzroke katastrofe koja ga je pogodila, a njihovo pronalaženje treba uvijek služiti vraćanju stabilizacije, specifičnom uravnoteženju groze i fascinacije (*mysterium tremendum et fascinans*). U toj egzegetskoj težnji kao gotovo identične ili još uvijek aktualne ukazuju se neke sheme, razine pridavanja značenja, a u tome mehanizmi kreiranja straha. Zajedno s apokalipsom – zarazom, elementarnom nepogodom, stravom rata itd. – pojavljuju se objašnjenja koja “dolaze od učenjaka”, “od anonimne gomile” te “od te iste gomile i istodobno od Crkve” (Delumeau, 1986: 124). I nekad i danas smatra se da stručnjaci svih vrsta postavljaju pitanje, na primjer, zagađenog zraka (v. npr. Vigarello, 2011: 54–57), samo što su oni prvi u njemu vidjeli uzrok, dok ga drugi shvaćaju kao problem prostora trans-

misije i masovnosti bolesti. I nekad i danas objašnjenja zaraze prate i prepoznavanja i optužbe, često usput bukne prava “epidemija sumnjivosti” (Kracik, 2012: 48), a ključno je utvrđivanje identiteta “sijača zaraze” (Delumeau, 1986: 124–125) i njihovo kažnjavanje. Na ovom mjestu vrijedi skrenuti pažnju na to da se srednji vijek obično optužuje za nemilosrdnost i okrutnost u sudovima te u stvarnim i simboličkim kaznama (Wrzesiński, 2020: 25–43; Kracik, 2012: 48–54), no je li suvremenost potpuno lišena ovih karakteristika ili potencijala (v. Minois, 2020: 347–379)? Konačno, kako u prošlosti, tako i sadašnjosti, u općoj uporabi je treća, egzegetska shema koja ističe posljedice ljudskih djela, tumači sve kataklizme u kategorijama kazne – koju je nekad poslalo božanstvo/božanstva, Bog, a koju trenutačno zadaje prije svega sila prirode, makar se u krugovima raznih vjera i sustava vrijednosti ovaj tradicionalni koncept ili vizija kazne za grijeha čini da još uvijek opterećuje mentalitet njihovih vjernika koje odlikuje slična, ako ne ista “kolektivna neuroza na pozadini kajanja” (Delumeau, 1986: 426).

Unatoč svemu, davni čovjek bio je otvoreniji, nije prikrivao svoje strahove, a egzegeze je izražavao izravno, ocrtavajući jednostranu viziju “vindikativne pravde” (Kracik, 2012: 116), on je razne nesreće, a posebno zarazu, koja se rapidno širila, doživljavao kao “eshatološku traumu i božju kaznu apokaliptičkih razmjera” (Minois, 2020: 145). Dok je živio u stalnom strahu, obično je zauzimao doloristički stav i u duhu pokornosti mirio se s kaznom pošasti, dok ju je poimao kako na stvarnoj razini, tako i na metaforičkoj. Ova dvojaka značenjska dimenzija često je služila širem opisu stvarnosti i dubljem tumačenju naglo nadolazeće zaraze rapidnog tijeka – koja je podrazumijevala bolesti ljudi i životinja, ali i juriš neprijateljskih snaga. U slučaju južnoslavenskih mikrotekstnih predaja riječ je o široko shvaćenoj zarazi koja je bila opažana kao bolest – u biološkom i povijesnom pogledu, i koja se jednako tumači i kao kazna – Božja volja. Istraživanje upravo takvih predaja o zarazi u dvojakom značenju navodi na konstataciju o slabom razlikovanju ili kategoriziranju svih tragičnih u svom tijeku i posljedicama boležljivosti; patnja je ipak uvijek bila temeljno iskustvo, proživljavala se i opažala kao gnjev “najvišeg knjigovođe” uzrokovan prekomjernošću grijeha (Delumeau, 1994: 419). Dakle, zaraze i prirodni/biološki pomori zauzimaju mjesto na istoj razini s povijesnim pošastima – inovjerskom-turskom – agresijom i prividnim prijateljstvom drugih kršćana:

Tada je bila strašna glad, zaista je mnogima naročito na morskoj strani od gladi [došlo] umrijeti. I još je druga, lošija nesreća pogodila zbog navedenog Božjeg gnjeva [usmjerenog] prema Ismaelitima, to jest zaraza, uistinu [došlo je] mnogim kućama opustjeti a živim ljudima umrijeti; Godine 1737. išli su Nijemci pod Niš i Vidin te Bajinu Luku [Banja Luku], i s nemalom brukom i gubitkom su se vratili. A od 1737. do 1739.

na ljude u cijelom rimskom carstvu je bila [poslana] nemala božja kazna: pomor životinjama, glad ljudima, i nepodnošljiva bolest smrtonosna iliti toliko zarazna da je mnogo onih koji su vršili dužnosti, kako svećenici, tako i laički ljudi obaju roda, srpskoga i rimskoga, pomrlo; Tada je kuga bila i u Vlaškoj, u Srbiji, Srijemu, Bačkoj, mučeći čak i samu znamenitu carsku gradinu Beč, i držala je koju jednu godinu i više, zbog naših grijeha. Mnogo su propatile i [još uvijek] pate jedna Srbija i Mačva zbog roda koji nije Bogu povjerio svog duha. (Љ. Стојановић 1902: 1133; Љ. Стојановић 1903: 2727, 2787)

Vrijedi istaknuti da u opažanju i književnom izražavanju višestoljetne turske okupacije u južnoslavenskim mikrotekstovima dominira svojstveni jezik pošasti s cijelim bogatstvom njegovih sintaktičkih, semantičkih i drugih dimenzija. Uz posredništvo biblijskih nadovezivanja, iz njih izvire apokaliptični portret Turaka koji su najčešće navođeni po imenu Ismaelita ili Hagarita (Post. 16,11–12), prokletog i bezbožnog Hagarinog potomstva, krvoločnih vukova (Ez 22,27; Sef 3,3; Iv 10,12; Dj 20,29), divljih lavova (Ez, 22,25; Ps 57,5; 1 P 5,8), krilatih ljutica (Iz 14,29) i sl. (v. Z, 1039; Z, 1796; Z, 1691; Z, 1467; Z, 1824). Patnja kršćana nepromjenjivo je bila predstavljana u konvenciji posljedice grijeha, neposlušnosti, naglašavana pomoću veoma funkcionalne i karakteristične fraze te ujedno imaginacijske konstrukcije: “zbog naših grijeha” koja predstavlja jedan od osnovnih načina egzegeze povijesti. Mnogo mikrotekstnih predaja o dramatičnim događajima sadrži kombinaciju pogibeljnog Hagarinog plemena i napaćenog Božjeg naroda koji s ljagom grijeha pokorno prima pošast – kaznu, na primjer:

Tada je veliko nasilje bilo od strane Hagarinih potomaka prema kršćanskom rodu i crkvama i manastirima koji su bili u udaljenim mjestima i u svijetu, s Božjim dopuštenjem to nam se dogodilo zbog naših grijeha; zbog Hagarita propali su sveti manastiri zbog naših grijeha (...) Tada je pobožnog stada mnogo pogroma bilo zbog zlih vukova, tada je mnogo krvoprolića bilo zbog bijesnih vukova. (Љ. Стојановић 1902: 1039, 1796; usp. 1691, 1467, 1824)

Pozivanje na životinjski svijet i svojstveno bestijarijsko ozračje predaje nisu slučajnost ni iznimka, svoje strahove i opsesije davni čovjek eksponirao je i kanalizirao, oponašajući prirodu, tumačeći neprirodne pojave upravo pomoću “prirodne” abecede, premda usko prilagođene kulturnim predodžbama.

Davni *homo religiosus* prirodu je poistovjećivao s fascinantnim Božjim djelom, a istodobno sa zastrašujućim instrumentarijem osvete – bičem Božjim. Duboko je vjerovao da upravo uz njezino posredništvo “najviši vjerovnik” obračunava “kada zemaljski grijesi prevrše mjeru i raste zaduženost kod Njega” (Delumeau, 1994: 431). Zato je, obuzet uznemirenošću savjesti, davni čovjek neprestano iščekivao oznake nadolazeće propasti “čitajući zvijezde, paž-

ljivo promatrajući zemlju” (Kracik, 2012: 17). On je sve nesvagdašnje, izvanredne pojave u prirodi, vremenske anomalije ili izrođenosti faune i flore poimao kao znakove na nebu i zemlji koji najavljuju nadolazeću pošast, koja narušava “kozmiobiološku solidarnost” (Eliade, 1993: 249), “ruši (...) u biti sav svemirski poredak svijeta, pretresa ga i uvodi suprotan poredak u odnosu na obični, svagdašnji poredak” (Sznajderman, 1994: 5). Bio je dakle davni čovjek “neprestano zauzet čitanjem znakova” (Le Goff, 2000: 45) koji su ga fascinirali i prestravljalivali, izazivali kod njega potrebu stalnog stabiliziranja i tumačenja svog položaja u svijetu. Slično stoje stvari kad je riječ o stanju suvremenog čovjeka, koji možda ne čita stvarnost do te mjere jednoznačno i izravno, ali je interpretira isto tako afektivno i u kajanju, smatrajući izrođenost prirode najavom skore katastrofe – ekološke odnosno biološke ili čovječje općenito. Jer vremenske anomalije, rapidne prirodne pojave, masovna glad, životinjske bolesti i konačno pandemije koje proždiru čovječanstvo praktički su komponente današnje refleksije. Čovjek je oduvijek imao udio u takvim iskustvima, promjenjive su samo njihove ocjene i tumačenja, premda nepromjenjiva ostaje zebnja koju izazivaju i skrupuloznost njihova ovjekovječenja u raznovrsnim tekstovima kulture i umjetnosti. One pak, naročito u užasnim vremenima, predstavljaju naracijske izvore i dokumente konkretnog razdoblja (Rudolf, 2019: 19) ili doba čovjeka općenito. Kao takve, javljaju se upravo mikrotekstne predaje koje obiluju ilustracijama zaraze i raznih njezinih nagovještaja tipa:

I bila je te godine glad od istoka [do] zapada u cijeloj zemlji, a na Kristovo Uskršnuće padao je snijeg 3 dana tada na zemlju, a raž je bila skupa; Tada je glad bila okrutna, zaista je mnogima naročito na morskoj strani od gladi [došlo] umrijeti. I još druga lošija nesreća je pogodila zbog navedenog Božjeg gnjeva [usmjerenog] prema Izmaelitima, to jest zaraza; Godine 7174. [1667.] bilo je vrijeme gladi, i opustjela je zapadna strana; Tog je proljeća pao snijeg mjeseca travnja 5. dana, [ali] kao da ga nije bilo, [a] gore u selima je na osam stopa [bilo]. I bio je pomor pamoprstaša ogroman, ali [i] glad velika; U to je vrijeme doletjelo od istočne strane mnoštvo skakavaca, [a] kada su letjeli činilo se kao da su neke ptice, i sunčevu svjetlost su prekrivali poput oblaka, mjeseca kolovoza 4. dana, [u] petak. I mnogo od njih smo uhvatili, a imali su po četiri para krila; koliko smo mogli pročitati na lijevom je krilu bio napisan vladajući dan, a druge su riječi čini se bile kao poganske i židovske; 1727. [godine], u svetu i veliku subotu pojavio se jedan znak od strane zapada, poput stupa od ognja sjajno je sjao, i [tako] je stajao tri sata, [a] zatim nas je pokrio oblak; ljeta Gospodnjeg 1743., mjeseca lipnja, 30. dana, po volji Božjoj su bili zemljotresi, i srušila se stara gradina Livno, a [i] druga mjesta. I takvo je bilo njihanje zemlje, kao da kad se govori sa starim čovjekom: tako, kako nikada [još] nisam vidio. Tada je došla i zaraza u gradinu Livno godine gore napisane. (Љ. Стојановић 1902: 789, 1133, 1624, 1724; Љ. Стојановић 1925: 7393; Љ. Стојановић 1903: 2504, 2865–2866)

Da zaključimo ovu opću refleksiju, trebamo ponovno istaknuti pitanje ponovljivosti/cikličnosti prirodnih pojava (raznih epidemijskih situacija kao što su bolesti, zaraze, pomori) te fenomen trajnosti njihovih kulturno-društvenih opažanja iz gledišta zajednice, viška pridanih značenja, stvarnih i imaginacijskih konstrukcija. Nadasve pak vrijedi naglasiti upravo neobičnu mentalnu bliskost čovjeka iz prošlosti s onim iz sadašnjosti, na što ukazuju određene namjerno istaknute, iako ovdje tek naznačene psihokulturne i psihodruštvene paralele. Komparacija ove vrste svakako zahtijeva produbljeno razmatranje i širu analizu, što je jednostavno nemoguće na stranicama jednog članka. Usprkos tome, moguć je barem nacrt problema sličnosti i nasljednosti, a polisemantičko pitanje, kakvo je zaraza, trebalo bi se u navedenom kontekstu shvatiti kao poticaj za daljnje proučavanje i istraživanje čovjekova identiteta nekad i danas. Štoviše, razmatranja ove vrste mogu prokročiti nove staze čitanja, ali i promicati u mnogim perspektivama tekstove – mikrotekstove – koji imaju neočigledna, nešto marginalizirana svjedočanstva, koja su ipak važna, jer izravno odražavaju stavove, emocije i predlekcije čovjeka kao vjekovnog *homo religiosus*, koji postoji u šumi znakova, značenja i predodžbi, koji neprestano i nepromjenjivo balansira između fascinacije i užasa.

Prevela Karina NAUMOSKA-GIEL

LITERATURA

- Badurina, Anđelko 1992. *Boljunski glagoljski rukopisi I*. Pazin: Historijski Arhiv.
- Bartmiński, Jerzy 2010. “Pojęcie językowego obrazu świata i sposoby jego operacjonalizacji”, u: *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?*, ur. P. Czapliński, A. Legeżyńska, M. Telicki. Poznań: Poznańskie Studia Polonistyczne, str. 155–178.
- Bierdiajew, Mikołaj 2003. *Nowe Średniowiecze. Los człowieka we współczesnym świecie*, prev. H. Paprocki. Warszawa: Aletheia.
- Ђирковић, Сима, Михальчић, Раде 1999. *Лексикон српског средњег века*. Београд: Knowledge.
- Ђоровић, Владимир 1910. *Утјецај и одношај између старих грчких и српских записа и натписа*. Београд: СКА.
- Ђоровић, Владимир 1938. *Узајамне везе и утицаји код старих словенских записа*. Београд: СКА.
- Delumeau, Jean 1986. *Strach w kulturze Zachodu: XIV–XVIII w.*, prev. A. Szymanowski, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Delumeau, Jean 1994. *Grzech i strach. Poczucie winy w kulturze Zachodu XIII–XVIII w.*, prev. A. Szymanowski. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Durand, Gilbert 1986. *Wyobrażenia symboliczne*, prev. C. Rowiński, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dürriegl, Marija-Ana, Fatović-Ferenčić, Stella 1999. “Marginalia medica Croatico-Glagolitica: a model for interdisciplinary investigations”. *Viator* 30, str. 383–396.

- Eco, Umberto 1998. *Semiologia życia codziennego*, prev. J. Ugniewska, P. Salwa. Warszawa: Czytelnik.
- Eco, Umberto C. Martini, Carlo 1998. *W co wierzy ten, kto wierzy?*, prev. I. Kania. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Eco, Umberto 1986. "The Return of the Middle Ages", u: Eco, Umberto 1986. *Travels in Hyperreality*. New York – San Diego. New York – London: Harcourt Brace Jovanovich, str. 58–85.
- Eliade, Mircea 1993. *Traktat o historii religii*, prev. J. Wierusz-Kowalski. Łódź: Wydawnictwo Opus.
- Eliade, Mircea 1996. *Sacrum i profanum. O istocie religijności*, prev. R. Reszke. Warszawa: Wydawnictwo KR.
- G. Vigarello, Georges 2011. *Historia zdrowia i choroby. Praktyki sanitarne od średniowiecza do współczesności*, prev. M. Szymańska. Warszawa: Aletheia.
- Gilman, Ernest 2009. *Plague Writing in Early Modern England*. Chicago 2009: University of Chicago Press.
- Głaz, Stanisław 2017. "Czy istnieje związek lęku z religijnością", u: *Anatomia strachu. Strach, lęk i ich oblicza we współczesnej kulturze*, ur. B. Bodzioch-Bryła. L. Dorak-Wojakowska. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, str. 43–52.
- Goban-Klas, Tomasz 2002. *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Janion, Maria 2006. *Kobieta i duch inności*, Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Kosowska, Ewa 2003. *Antropologia literatury. Teksty, konteksty, interpretacje*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kracik, Jan 2012. *Staropolskie postawy wobec zarazy*. Kraków: Petrus.
- Le Goff, Jaques 2000. *Człowiek Średniowiecza*, prev. M. Radożycka-Paoletti. Warszawa: Świat Książki.
- Marczewska, Marzena 2011. "Zaraza – językowe osvajanie strachu przed chorobą", u: *Człowiek wobec epidemii chorób zakaźnych od starożytności po czasy współczesne w świetle literatury i medycyny*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, str. 259–274.
- Michałczyński, Раде 2001. "Изворна вредност записа и натписа", u: Михаљчић, Раде 2001. *Изворна вредност старе српске грађе. Сабрана дела*, књ. V. Београд: Knowledge, str. 87–105.
- Minois, Georges 2020. *Książka i lekarz. Od świętych uzdrowicieli do bioetyki*, prev. K. Kot-Simon. Warszawa: Aletheia.
- Nodl, Martin 2019. *Średniowiecze w nas*, prev. E. Baron, verificirala i uredila B. Możejko. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Otto, Rudolf 1968. *Świętość. Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych*, prev. B. Kupis. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Regiewicz, Adam 2017. "Cywilizacja strachu, czyli Nowe Średniowiecze", u: *Anatomia strachu. Strach, lęk i ich oblicza we współczesnej kulturze*, ur. B. Bodzioch-Bryła. L. Dorak-Wojakowska. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, str. 467–484.
- Rudolf, Edyta 2019. *Od dżumy do Eboli. Sposób przedstawienia wybranych chorób zaraźliwych w przykładowych tekstach literatury popularnej*. Wrocław: Pracownia Literatury i Kultury Popularnej oraz Nowych Mediów.
- Стојановић, Љубомир 1902. "Стари српски записи и натписи", u: *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, књ. I. Београд: Државна Штампарија Краљевине Србије.
- Стојановић, Љубомир 1903. "Стари српски записи и натписи", u: *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, књ. II. Београд: Државна Штампарија Краљевине Србије.
- Стојановић, Љубомир 1905. "Стари српски записи и натписи", u: *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, књ. III. Београд: Државна Штампарија Краљевине Србије.
- Стојановић, Љубомир 1923. "Стари српски записи и натписи", u: *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, књ. IV. Београд: Државна Штампарија Краљевине Србије.
- Стојановић, Љубомир 1925. "Стари српски записи и натписи", u: *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, књ. IV. Београд: Државна Штампарија Краљевине Србије.
- Стојановић, Љубомир 1926. "Стари српски записи и натписи", u: *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, књ. IV. Београд: Државна Штампарија Краљевине Србије.
- Sznajderman, Monika 1994. *Zaraza. Mitologia dżumy, cholery i AIDS*. Warszawa: Semper.
- Štefanić, Vjekoslav 1960. *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. Zagreb: Jugoslovenska Akademija znanosti i umjetnosti.
- Szubert, Mateusz 2019. "Dyskurs malady – perspektywy badawcze", u: *Fragments dyskursu malarycznego*, ur. M. Ganczar, I. Gielata, M. Ładoń. Gdańsk: Fundacja Terytoria Książki, str. 17–35.
- Трифуновић, Ћорђе 1990. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: Полит Van der Leeuw, Gerardus 1978. *Fenomenologia religii*, prev. J. Prokopiuk, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Wald, Priscilla 2008. *Contagious. Cultures, Carriers and the Outbreak Narrative*, London: Duke University Press.
- Wendland, Michał 2014. *Filozoficzne i metodologiczne podstawy historii komunikacji*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Wrześciński, Szymon 2020. *Epidemie na ziemiach polskich oraz ich skutki społeczne, polityczne i religijne*. Warszawa: Agencja Wydawnicza CB.
- Zdybicka, Zofia 1989–1990. "Czy człowiek jest homo religiosus?", u: *Roczniki Filozoficzne*. sv. XXXVII–XXXVIII. vol. 1. str. 239–252.

SUMMARY

MAN IN TIMES OF PLAGUE: ON REPEATABILITY OF PHENOMENA AND INVARIABILITY OF PERCEPTION OF THE WORLD (RELATIONS CONTAINED IN MEDIÉVAL SOUTH SLAVIC MICRO-TEXTS)

The article considers the issues of repeatability/periodicity of natural phenomena (including epidemic of various illnesses, plague, murrain) along with durability of their socio-cultural/community perceptions, given meanings, actual and imagined formulations. The overriding goal of this paper is thus to show patterns of literary verbalization of events perceived as real and supernatural in order to consider a problem of plague/epidemic in a thicket of expressive, semantic and imaginative structures. Presented considerations are based on the ancient South Slavic micro-

texts known more widely as records or marginalia (side notes) placed on the borders of old manuscripts' pages. Due to their position, they are regarded not only as supplements but also as autonomous and internally consistent texts, that is, the so-called small literary forms. Excerpted from these forms, epidemic narratives and relations refer to many cultural ideas, images and motifs, the analysis of which can be used to characterize and understand the attitudes, emotions and predilections of the man in distant past. He is usually perceived from the view-point of the medieval concept of *homo religiosus*. Some psycho-cultural and psychosocial parallels in the human attitudes in the past and present are also indicated in the article.

Key words: man, plague, perception, epidemic narratives, medieval South Slavic micro-texts, marginalia